

דף מד

'אמרי לדידהו נמי לא דחי'. רש"י מפרש שלא לעשות ישראל אגודות אגודות. ואף על פי שאמרו (ביבמות יד) שבשתי עיירות אין לחוש לחילוקי מנהגים משום 'לא תתגודדו', כאן מדובר על שינוי המנהג מלכתחילה בהסכמת החכמים, ולכן ייראה הדבר כשתי תורות אם משנים בין המקומות.

ויש להקשות לפי טעם זה, הלא גם בזמן הבית היו כמה קהלות בחוץ לארץ שלא דחו שבת מפני שאינם יודעים בקידוש החודש ואילו בארץ ישראל דחו. ונראה לפרש טעם אחר; לאחר חורבן הבית שהיה עיקר ישוב ישראל בחוץ לארץ, נגררים יושבי הארץ אחר מנהג כלל ישראל ולכן אינה דוחה שבת, משא"כ קודם החורבן עיקר הישוב היה בארץ ישראל (הנצי"ב).

כעין סברא זו כתב באבני נזר או"ח שצה, כח. וע"ע זבח תודה ד"ה ראשון. ובעיקר השאלה ע' כפות תמרים; מג"א תצגו; מהר"ץ חיות יבמות יד.

ונראה שאין כוונת רש"י משום 'לא תתגודדו' ממש, אלא פירש סיבת התקנה, משום שנראה כשתי תורות, ולכך אין זו קושיא אם לא תקנו כן דורות ראשונים. ועוד אפשר שאין נראה כשתי תורות כל זמן שעיקר הישוב בארץ, אם במעט מקומות בחו"ל נוהגים אחרת, אבל כשגלו הרבה כבר נראה כשתי תורות.

וע' בלקוטי הלכות (זבח תודה ד"ה שיהא) שבימי רבן יוחנן בן זכאי עדיין לא נתקנה תקנה זו, והיו נוטלים כל שבעה זכר למקדש, ורק בדורות שלאחריו אסרו חכמים ליטול בשבת אף בארץ ישראל.

זכי תימא דקא מגבה ליה והדר מגבה ליה, והא מעשים בכל יום דלא קא עבדינן הכי'. ואף למנהג אנשי ירושלים בנטילה כל היום, לא היו מגביהים פעמיים אלא מאריכים הנטילה הראשונה (רא"מ הורביץ. וע' בשפת אמת).

'ערבה דרבנן לא עבדינן לה שבעה זכר למקדש'. והטעם שקבעו יום שביעי לערבה – מפני שבמקדש היה באותו יום יחוד מסוים בערבה ותוספת קדושה משאר הימים, שאם חל שביעי בשבת היתה ניטלת במקדש, משא"כ בשאר ימים כמו ששנינו במשנה. וגם ביום זה היו מקיפים בערבה שבע פעמים שלא כשאר הימים – לפיכך כשרצו חכמים לקבוע בגבולין יום אחד לנטילת ערבה, קבעו לאותו יום (עפ"י בית יוסף ב"ח וט"ז או"ח תרסד).

'לולב דאית ליה עיקר מן התורה בגבולין, עבדינן ליה שבעה זכר למקדש, ערבה דרבנן לא עבדינן לה שבעה זכר למקדש'. פירוש, לולב אי אפשר לעשותו זכר למקדש יום אחד, שהרי ניטל מצד דינו מהתורה בגבולין ולא יהא כאן זכר למקדש כלל, וכיון שאין די ביום אחד – עושים שבעה, אבל ערבה שאינה ניטלת כלל מהתורה בגבולין הרי מתקיים בה זכר למקדש ביום אחד (ר"ן וריטב"א).

והרמב"ם נתן טעם אחר; הואיל והערבה אינה מפורשת בתורה, לכך הקלו בה יותר מלולב שאין נוטלים אותה בזמן הזה אלא יום אחד. ולפי זה יש לפרש דברי הגמרא כך: **'לולב דאית ליה עיקר מן התורה – לפיכך – בגבולין עבדינן ליה שבעה...'** [תיבת 'בגבולין' מתייחסת להמשך ולא למעלה] (עפ"י ערוך לנר. ובמ"מ ולח"מ הקשו מדברי הגמרא).

ולפי"ז לאבא שאול שערבה נדרשת מן הכתוב, בדיון היה לעשות לה זכר שבעה. אך י"ל שמ"מ אינה מפורשת אלא נרמזת. ובפרט לפי מה שכתב בספר כפות תמרים שאף לאבא שאול היא מהלכה אלא שיש לה גם דרש (וע' מנחת שלמה ח"ב ג). וצ"ע.

(ע"ב) 'ורב חסדא אמר רבי יצחק: אדם יוצא ידי חובתו בערבה שבלולב'. יש להוכיח מכאן שאף על פי שיש בידו דבר אחר בין היד לערבה – אין לחוש משום חציצה, שהרי זה אוחז גם בשאר המינים [וגם רבי אמי אינו חולק אלא משום שאין היכר שנוטלה למצות ערבה, אך לא משום חציצה] (עפ"י שער הציון תרסד, טו בבאור דברי השו"ע).
נראה לפי"ו שאפילו רוב ידו אינה נוגעת בערבה כשר, ודלא כמוש"כ הבכורי–יעקב שהביא שם.

'אמר רב נחמן שלשה בדי עלין לחין'. נראה שזהו טעמו; לפי שאנו נוקטים להלכה לולב אין צריך אגד, אם כן פעמים שאדם ירצה לצאת במצות ערבה עם הערבה שבלולב [כי מה שאמרו אינה ניטלת אלא בפני עצמה היינו שלא תהא אגודה עם מין אחר, אבל ללא אגודה מותר], והואיל ויש דעה שצריך שתי ערבות ללולב, הצריך רב נחמן למצות ערבה שלש ערבות, כדי שיהא ניכר שלשם מצות ערבה נוטל אותה ולא לשם ערבה שבלולב (ר"ן).

משמע מדבריו שמותר ליקח שלש בדי ערבה עם הלולב ומיניו כדי לקיים מצות ערבה. ואולם הרמב"ם ועוד גאונים פסקו שהמוסיף על שתי ערבות עובר בבל תוסיף, וכיון דקיימא לן לולב אין צריך אגד אסור להוסיף על שתי הערבות שבלולב גם אם מתכוין למצות ערבה (כן כתב הרשב"ש (בתשובה ז), שאין ליטול הערבה עם הלולב בשעה שנוטלו למצותו משום בל תוסיף. וכ"כ הקרבן-נתנאל (אות ה) בדעת הרא"ש. ויש להעיר שהרא"ש פוסק מצוות צריכות כוונה, ולדבריו כתב המג"א (תרנא ס"ק כז) ועוד פוסקים שאין עוברים משום בל תוסיף אלא כשמכוין לשם מצוה. ואולם הב"י (שם) לא נקט כן).

ואפשר שלדעת הר"ן [אעפ"י שנראה שנקט לעיקר (בר"ה פ"ג) מצוות אין צריכות כוונה], כיון שמכוין בפירוש לשם ערבה ולא לשם מצות לולב, אין בדבר משום בל תוסיף. ואין הדבר ברור אם מועילה כוונה הפכית לענין 'בל תוסיף' (ע' במובא בעירובין צה). ועוד אפשר שסובר הר"ן שאין כלל 'בל תוסיף' למאי דקיימא לן לולב אין צריך אגד, דהאי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי, וכשיטת רבנו אפרים המובאת במרדכי ובב"י וב"ח או"ח תרסד.

'... הוה קא שביק ליה ואזיל. אמר, כדו הויתי דיירי בארעא הדא מ' שנין ולא חמיתי בר אינש מהלך בארחן דתקנן כדנין. הדר ואתי ואמר ליה מאי מיעבד? אמר ליה...' לכך שבחו רבי אלעזר בר' צדוק לאותו אדם, בשביל שהלך מיד לעכב את הקלקול. עד כדי כך הגיעה יראת חטאו עד שהיה ירא מלהאריך עוד רגע אפילו כדי לשאול מה יעשה (עפ"י הגר"י סלנטר. מובא במכתב מאליהו ח"ב עמ' 60, ע"ש. וכן כיוון בספר נפש חיה לר"ר מרגליות או"ח תמו, א).

עיונים

'ברכת המצוות' על מנהגים

(מתוך 'הדף השבועי לדף היומי', שבט תשנ"ב)

חכמינו ז"ל תקנו לברך לה' לפני עשיית מצוה מן המצוות, הן מצוות שחיובן מן התורה הן אותן שחיובן מדברי סופרים. ברכות אלו הן הנקראות 'ברכות המצוות'. מענייני הברכה: לייחד כל מעשינו לשם ה', שלא תהא מצוותנו 'מצות אנשים מלומדה' רק בדעת בהכרה ובכוונה נכונה; נתינת שבח והודיה לה' אשר קדשנו במצוותיו וציונו לעשותן (עפ"י פסחים ז; צדקת הצדיק ב; 'חורב' לרש"ר הירש).

להלן ננסה לבאר ענין שנדון אצל הראשונים: האם מברכים 'ברכת המצוה' על מנהגים. אין מדובר כאן במנהגים שנהגו בעדות או בקהילות מסוימות למקומן או לשעתן, אלא על מנהגים שהונהגו על ידי החכמים לכלל ישראל לדורות עולם.

נחלקו אמוראים בסוגיתנו על נטילת ערבה בשביעי של חג, חד אמר: ערבה – יסוד נביאים (רש"י): תקנת נביאים אחרונים, חגי זכריה ומלאכי, שהיו ממתקני תקנות ישראל באנשי כנסת הגדולה, וחד אמר: מנהג נביאים ('הנהיגו את העם ולא תקנו להם' (רש"י). וכמה מן הראשונים פרשו שהנביאים נהגו כן בעצמם, ואחריהם נהג העם מדעתו (עריטב"א, מאירי, ר"י מלוניל וריבב"ן; רא"ה ברכות יד.). בהמשך הסוגיא מבואר שהחילוק המעשי בין יסוד למנהג הוא הברכה על נטילת הערבה. שלדעת האומר 'מנהג' – אין מברכין עליו. ומפרש רש"י: 'דליכא למימר וצונו דאפילו בכלל לא תסור ליכא'. וכוונתו על פי המבואר להלן בגמרא (מו.) שזה שמברכין על מצוות דרבנן ואומרים בהן 'צונו', זהו משום 'לא תסור', או מהכתוב 'שאל אביך ויגדך'. אבל על המנהגים – לדעת רש"י – אין לאו ד'לא תסור'.

מסוגיא זו למדו הרמב"ם (ברכות יא, טז לולב ז, חנוכה ג) ועוד הרבה מהראשונים, שאין מברכין על מנהגים. ולכן פסק הרמב"ם שאין מברכין על הלל בראשי חדשים שאינו אלא מנהג. וכן פסק השלחן ערוך בעקבותיו. אולם רבנו תם ואתו עמו חבל ראשונים, פסקו לברך על ההלל בראש-חדש, ו'אין ראייה מערבה להלל דערבה אינה אלא טלטול, וכיון דלאו תקנתא היא אלא מנהגא לא חשיבא למיקבע לה ברכה, אבל קריאת ההלל לא גרע מקורא בתורה'. וכן פסקו גדולי אשכנז. (ע"ע בתוס' כאן ובתענית כח: ובברכות יד. וברא"ש ברכות פ"ב ה' ויזמא פ"ח כד. וראב"ד הל' ברכות שם. ויש שיטה המחלקת בין מנהג הנעשה ביחיד שאינו קובע ברכה לעצמו, לזה הנעשה בציבור. ע' ב"ח תרסד, ד' בדעת בעל העיטור).

אמנם יש להתבונן בטעמו של הרמב"ם, שהרי לדעתו (בהקדמתו למשנה ובריית הלכות ממרים) ישנו איסור 'לא תסור' אף במנהגים. וא"כ לשיטתו אין חילוק בתוקף החיוב לשמוע דברי החכמים, בין מצוות ותקנות שמדבריהם למנהגים שהנהיגו. ואם כן מהו הטעם לשיטתו שאין מברכים על מנהגים? (וכן הקשה בספר 'אור זרוע לצדיק' (ריש הל' ממרים. דף לו), ונשאר ב'צ"ע').

וכן חילוקו של ר"ת בין מנהג ערבה להלל בר"ח טעון בירור, שמפשטות הדברים נראה שמבחינ בגדול 'חשיבותו' של כל מנהג, וזה דבר שלא ניתן להשמע, דמאן ספין ומאן רקיע לחלק בחשיבות המנהגים? וודאי כוונה אחרת יש בדבריו הקדושים.

כמו כן עמדו האחרונים על סתירות אחדות בנושא זה: מרן ה'בית יוסף' פסק בשלחנו שמברכים על הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת. וב'באר הגולה' הסביר שאף שאין הדלקה זו אלא מנהג, אעפ"כ מברכין על מנהג. וכבר תמה בשו"ת חכם צבי (פ) הלא השלחן-ערוך עצמו הולך בשיטת הרמב"ם שאין מברכין על הלל בר"ח ועל שאר מנהגים?

וכן העיר בשו"ת חתם סופר (יו"ד קצט) על סתירה בדברי הרא"ש (בסוף יזמא), שמצד אחד פסק שאין לברך על טבילת ערב יום הכיפורים לפי שאינה אלא מנהג. ומאידך כתב שאותם הנוהגים להדליק נר-יום-הכיפורים, מברכין עליו כבכל הדלקת נרות-שבת. והלא הדלקת הנר בעיוכ"פ תלויה במנהג המקומות כדאיתא במשנה, ואיך פסק לברך עליה?

אלא עיקרן של דברים – כפי שהסבירו גדולי הדור האחרון – כך הוא: זה שמבואר בגמרא שאין לברך

על מנהג, אינו קשור כלל (לשיטת הרמב"ם) למהות החובה של שמירת וקיום המנהגים, מפני שברכת המצות אינה קשורה לחובת וציווי המצוה אלא למהות המצוה בעצמה, וכל שיש למעשה הנעשה שם מצוה – יש בו ברכה, וכל שאין עליו אלא תורת מנהג – לא תקנו בו 'ברכת המצות'. משום כך סובר ר"ת שכיון שקריאת ההלל בעצמה, מצוה היא, שהרי 'לא גרע מקורא בתורה' – יש לברך עליה, ואע"פ שקיום מצוה זו בר"ח אינו אלא ממנהגא, הלא אין הבדל כלל לדעת הרמב"ם בין חובה הבאה מחמת מצוה או מחמת מנהג. משא"כ נטילת ערבה, המעשה כשלעצמו אינו אלא טלטול ערבה ואין עליו שם 'מצוה'. (משא"כ לדעת הסובר 'יסוד נביאים' נתנו לו תורת 'מצוה' מדבריהם ככל תקנות חז"ל, נר חנוכה ונט"י וכו').

ומובן היטב לפי זה שכל מנהג שאינו מחדש דבר לגמרי (כנטילת ערבה) אלא שמרחיב ומעתיק את המצוה הקיימת לזמנים או למקומות נוספים, כדוגמת הדלקת נר חנוכה בבית הכנסת – יש בו ברכה, משום שישנה חלות שם 'מצוה' על עצם המעשה. והוא הדין בהדלקת נר יוה"כ"פ לדעת הרא"ש (אכן, ה'פרי חדש' והגר"א חולקים), שאף על פי שהדבר תלוי במנהג המקומות, אך לפי הנוהגים בו אין זה מנהג מחדש, אלא הכללה במסגרת המצוה הכללית של הדלקת נר שבת ויום טוב (ע' תורי"ד; חדושי מרן רי"ז הלוי הלכות ברכות; רשימות משיעורי הגרי"ד סולוביצ'יק סוכה; שבט הלוי ח"א קפה).

*

'... וכן על ידי כל אכילת מצוה מתקנים שיהיו כל האכילות בקדושה, וכמו שאמרנו שהוא דוגמת לחם הפנים שהועיל לכל אכילת כהנים (כמו שנתבאר בקונטרס עת האוכל אות ח). ולכן נוהגים ישראל לטעום מכל מיני פירות ביום זה (– ט"ו בשבט) והיינו שעל ידי מנהג ישראל שהוא תורה מכניסין קדושה להאכילה ועל ידי זה מתקנים כל האכילות שיהיו בקדושה.

וכעין שמצינו בערבה שהוא מנהג נביאים **חביט חביט ולא בריך**, והיינו שהם לא ציוו לעשות כן רק שנהגו לטעום שידעו ואח"כ נהגו אחריהן כל ישראל, וזה מועיל לתקן אף ערבה שאין בו לא טעם ולא ריח ומרמז למי שאין בו תורה ולא מעשים טובים (כמו שאמרו בויקרא רבה ל) דכשהן באגודה אחת מרציץ אלו על אלו (וכמ"ש מנחות כז). וכאן ניתקן הערבה בעצמה, וזה ניתקן על ידי מנהג. וכן מנהג ישראל תורה היא שאם אינן נביאים בני נביאים הם (כמ"ש בפסחים טו). והוה מנהג נביאים, ויכולים להכניס על ידי מנהג ישראל קדושה בכל מיני פירות שיהיה רק מסטרא דעץ החיים ויתוקן כל האכילות שיהיו בקדושה... (מתוך פרי צדיק לט"ז בשבט ב).

דף מה

'בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים **אנא ה' הושיעה נא** ואתו היום מקיפין את המזבח **שבע פעמים**'. רמז ההקפה פירש מהרש"א ז"ל שישמרנו האל – מסביב מצרותינו ויושיענו מהם [כענין חנה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם]. והוא עצמו ענין הקפת יריחו בכל יום פעם אחת ובשביעי שבע פעמים – למפלת האויבים.

ולכן מקיפים בערבה, שבה נמשלו הרשעים, על שם הכתוב **סביב רשעים יתהלכון** – כלומר, בהקף זה יכלו אויבינו הרשעים, כמו שערבה זו כלה על ידי חיבוט.